

49. *Парацїї В.* Вказана праця. – С. 172–173.
50. ДАТО, ф. 7, оп. 1, спр. 6, арк. 2–3; *Kunzek T.* Ziemia podolska... – S. 43–44; Sprawozdanie wydziału Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego z działalności za czas od dnia 1 maja 1930 do dnia 30 kwietnia 1931 roku. – Tarnopól, 1931. – S. 18; Wojewodstwo tarnopolskie. – Tarnopól, 1931. – S. 419.
51. ДАТО, ф. 7, оп. 1, спр. 7, арк. 43в–53в.
52. Там само, арк. 3
53. *Blicharski Cz.* Miscellanea Tarnopolska. – T. 2. – Biskupince, 1995. – S. 415; *Kunzek T.* Ziemia podolska... – S. 47; Sprawozdanie wydziału... – S. 14; Wojewodstwo tarnopolskie... – S. 418.
54. ДАТО, ф. 7, оп. 1, спр. 10, арк. 14.
55. *Blicharski Cz.* Miscellanea Tarnopolska. – T. 1. – Biskupince, 1994. – S. 75.
56. Літопис Борщівщини. – Борщів, 1995. – Вип. 7. – С. 22.
57. Нове життя. – 1988. – 21 квітня. – С. 4.
58. Encyklopedia powszechna S. Orgelbrandta. – T. 2. – Warszawa, 1883. – S. 379.
59. *Бойко О., Лонкевич Д.* Замки Тернопільської області // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2000. – Ч.11. – С. 71–81; Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 31–33
60. Урядовий кур'єр. – 2005. – 21 січня. – № 11. – С. 5
61. Monitor polski. Dziennik urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1994. – dnia 16 wrzesnia. – № 5. – S. 638–667.
62. Там само. – S. 654–655.
63. 24 часа. – 1998. – № 45. – С. 10.
64. *Dulewski A.* Ukraina. Czesć zachodnia, Kijow i Krym. – Warszawa, 2001; *Ostrowski J.* Kresy blizkie i dalekie. – Krakow, 1998; *Polak T.* Вказана праця; *Tokarski J.* Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukraine. – T. 2. – Warszawa, 2001. – T. 2.

Парацїї В.М. Функціональне використання замкових комплексів Тернопольщини: теоретическіє осмыслення і аналоги історическіє традиції

Выделены основные этапы, формы и результаты изучения и охраны замковых комплексов на территории Западной Украины в межвоенный период (1919–1939).

Ключевые слова: Западная Украина, замковые комплексы Тернопольщины, функциональное использование.

Paratsiy V.M. The functional use of Castle Complexes in Ternopil' region: theoretical comprehensions and analogues of historical traditions

The basic stages, forms and results of study and protect of Castle Complexes are selected on territory of Western Ukraine in an intermilitary period (1919–1939).

Key words: Western Ukraine, Castle Complexes of Ternopil' region, functional use.

УДК 725.96(477.43)

О.М. ЗБРУЦЬКИЙ

**Оборонна система палацового комплексу князів Сангушків у м. Ізяслав Хмельницької обл.
Північно-західний бастион**

Увага повідомлення сфокусована на бастионі – не заслужено забутому історичному фортифікаційному об'єкті, що дійшов до нашого часу як складова частина палацового

комплексу князів Сангушків у м. Ізяславі Хмельницької обл. Здійснено спробу проаналізувати основні етапи інволюції бастиону.

Ключові слова: бастион, оборонна система, замкові фортифікації, палацовий комплекс, вежа.

Науковцям, які згадують у своїх працях садибу князів Сангушків у м. Ізяслав, відомо, що за свідченням декількох найбільш авторитетних джерел тут або в XVI [1], або в XV ст. [2] був замок князів Заславських. Інші заглиблюються навіть у XIII ст.: «Время закладки замка неизвестно, однако есть основания думать, что возникновение в этом месте ядра оборонительной системы может быть отнесено к XIII в.» [3]. Утім, це поки не підтверджено ні документальною, ні ілюстративною інформацією. Тому точкою відліку для досліджень фахівці обрали 1624 р., коли за наказом князя Олександра Заславського були збудовані бастионні укріплення. Незважаючи на всі реконструкції самого комплексу, залишки оборонної системи збереглися до початку XX ст.

Окрім бастионів, згадуються також наявні у 1787 р. старовинні замкові вежі [4]. Мистецтвознавець Л. Крошенко, посилаючись на план міста, котрий «снимал и сочинял секунд-майор генерального штаба Иван Купершминт около 1793г.», бачить їх на північних бастионах [5], які збереглися до початку XX ст. Плани першої половини XIX ст. дають уявлення про конфігурацію замкових укріплень, більшу частину яких було невдовзі розібрано (в середині цього ж століття).

20 апреля 1845 г. был «Высочайше утверждён» план застройки г. Изяслава (ЦГИАЛ, ф. 1293, оп. 166. Волинська губернія, спр. 32, папка 1), на котром кроме новой планировки и размещения построек были обозначены и старые каменные сооружения, игравшие в облик города первостепенную роль <...> В 1874 г. с этого плана была сделана выкопировка части территории города... [6].

На цьому викопіюванні вже немає системи укріплень навколо замково-го подвір'я з півдня; з північного заходу в місці злиття річок Понори та Горині залишився лише бастион, до якого з південного боку пригуглилася невеличка прямокутна будівля; з північно-східного – вежа, що «збереглася майже без змін

з часів старовинного замку» [7]. В. Антонович пише: «В 1845 г. оставалась ещё часть стены и ворота с бойницами» [8]. Про старовинні стрільниці, залишки кам'яного валу, що збереглися з боку річки, писали в другій половині XIX ст. Т. Стецький [9], В. Пероговський [10], М. Теодорович [11].

То що ж із цього маємо нині?

На східній ділянці садибної території й досі існує рів. Збереглися фрагменти кам'яної кладки укріплень у районі т.зв. флігелю № 2. Але й досі залишається поза увагою вже згадуваний північно-західний бастион – у місці злиття річок Понора та Горинь.

Порівнявши фото 1998 р. з міськими планами XIX ст., помічасмо, що ландшафт майже не змінився, навіть міст через р. Понору, з якого зроблений знімок, розташований так само. Але замість кам'яних укріплень бастиону – тільки порослий травою і деревами пагорб. Якщо не вдивлятися у фото, майже жодного натяку...

Зібраний на сьогодні ілюстративний матеріал досить яскраво свідчить про те, що цей бастион зазнавав певних реконструкцій, принаймні протягом XIX – початку XX ст. Так, у його історії від кінця XVIII до початку XX ст. можна умовно виокремити декілька періодів. Перший (найдавніший із відомих) представлено малюнком і фотографією. Обидва ілюстративні джерела свідчать про наявність на цьому бастионі башти. Слід зазначити, що існує різниця між баштами на малюнку і на фото. У першому випадку – це багатостороння споруда з вузькими вікнами-бійницями; дах увінчаний шпилем; видно залишки кам'яної стіни, що з'єднує цей бастион із північно-східним. Башта на фото начебто має квадратну форму, але якість зображення дозволяє припустити, що

таке тлумачення може бути помилковим. Контури бастіону з баштою досить виразні. Натомість зображення інших оборонних стін нечітке. Обидві ілюстрації свідчать, що палацовий комплекс збудований у стилі бароко; за планами першої половини XIX ст., споруда на бастіоні справді має не зовсім круглу форму, і на південь від неї, вздовж західної ділянки оборонних мурів замкового подвір'я розташовані 2 прямокутні будівлі (ймовірно, господарського призначення).

Наступний період можна умовно датувати 1845 роком. Як уже зазначалося, саме на цей рік припадають деякі важливі зміни в містобудуванні, й згадуване викопіювання свідчить, що вони не обминули палацового комплексу, оборонна система якого зазнала нищівних втрат –

вона була демонтована. Але лишилися обидва північні бастіони, з'єднані (судячи з наступної ілюстрації) спорудженою на місці оборонних мурів новітньою огорожею. Бачимо штучний узвіз уздовж північної стіни бастіону; але головне – вже немає башти. Мабуть, на цій гравюрі зафіксований перехідний період – від башти до альтанки, яку можна бачити на наступній ілюстрації. Не зовсім зрозуміло, коли саме зведена огорожа, адже на ілюстрації з альтанкою ми її не знаходимо. Безперечно, між знесенням старих оборонних мурів і башти та спорудженням альтанки мав минути якийсь час. Але чи справді на гравюрі, датованій 1880

р. [12], зафіксований саме цей період? Можливо, зображення стосується наступного етапу перебудовання, отже, альтанки *вже* не було (саме в 1870–1880-ті роки відбувалися значні реконструкції). До того ж, на вкопійованні бастион має круглу споруду, тобто дещо відмінну від зображеної на попередніх планах. Можемо припустити, що це і є альтанка, яка існувала десь у межах 1845–1870 років. Цілком можливо й те, що ніякої альтанки не було, а на літографії, зробленої з малюнка Х. Пейера, зображена шестикутна вежа, яку при нагоді, не

важко прийняти за альтанку. В цьому разі життя старовинної вежі стає довшим, закінчуючись – як і у випадку з альтанкою – 1870-ми роками. І нарешті, останній, четвертий період в історії досліджуваного бастиону пов'язаний із переробкою палацового комплексу (наприкінці XIX ст.) у стилі класицизму й пристосуванням його для потреб військового відомства. За нових, більш прагматичних реалій альтанці, швидше за все, важко було відстояти своє право на існування. Тож не дивно, що на панорамному фото початку XX ст., де відтворений весь комплекс, той самий бастион не має жодних надбудов. Натомість, з південної сторони до нього притулилася прямокутна будівля, ймовірно, та сама – з вкопійовання. Напис «Казарми» – лаконічне свідчення тогочасної докорінної зміни функції палацового комплексу.

На жаль, поки що невідомо, коли саме палацовий комплекс «обеззброїли»; як він «воював» упродовж XX ст., для яких потреб використовували його внутріш-

ні приміщення. Доки не проведено натурні дослідження, датувати бастіон XVII ст. досить важко. Влітку 2006 р. візуальним обстеженням внутрішнього підземного приміщення бастіону було встановлено, що цегла його стін тотожна цеглі, з якої збудований палац, тобто йдеться про XVIII ст. Якби бастіон зводили в 20-ті роки XVII ст., мали б використовувати іншу, наприклад, т.зв. жолобчату цеглу. Втім, можливо, це пояснюється реконструкціями початку XVIII ст. Отже, відповіді на нез'ясовані питання можуть бути знайдені лише завдяки ретельним натурним дослідженням.

Окремо звертаємо увагу на інформацію польського науковця Юзефа Скрабського, вміщену в збірнику наукової конференції 2006 р., де був опублікований і перший варіант дослідження автора цих рядків. Розглядаючи Заслав як мистецький осередок XVII–XVIII ст., Ю. Скрабський на підставі інвентарних описів оприлюднює цікаві та дуже важливі факти. Підтверджуючи, що на початку XVII ст. тут постав опоясаний річковими водами розгалужений оборонний комплекс, укріплений бастіонами, системою земляних валів і башт, Ю. Скрабський додає, що за інвентарним описом 1700 р. «фортифікаційні укріплення навколо цілком зруйновані» [13]. Відтоді як разом з іншими величезними маєтностями Острозьких і Заславських м. Ізяслав отримав один із провідних тодішніх магнатів Павел Кароль Сангушко, потомок славетних литовських князів, розпочинається відбудова зруйнованого упродовж тривалих війн Заслава. Ю. Скрабський пише, що в 40-х роках XVIII ст. були відреставровані мури навколо палацу й оборонні фортифікації [14]. Після смерті Павла Кароля Сангушка (†1750) його амбітна вдова Барбара Сангушкова (Барбара з Дунінів) узялася здійснювати низку своїх задумів, пов'язаних з архітектурою та мистецтвом. Найбільш значним із них було зведення нового палацу. З 1759 до 1764 р. між старим і новим палацами спорудили арочний двір із двома воротами. Укріплення фортифікацій тривало протягом 1765 р. За цей час з боку р. Горинь та з боку рову (який тоді ж поглибили) дещо підвищили мур й удосконалили кутові бастіони [15].

Отже, інформація Ю. Скрабського ще раз підтверджує еволюцію бастіону як складової частини оборонної системи палацового комплексу. Важливо пам'ятати, що до нашого часу комплекс зберігся у тому вигляді, якого він набув у другій половині XVIII ст. Саме на це треба зважати, відновлюючи комплекс і його складові частини.

Коли на початку 1990-х років у м. Ізяславі хотіли створити філію Кам'янець-Подільського заповідника, згадали й про бастіони. Але, на жаль, це згадування обмежилось малюнком і макетом. Об'єктом дослідження поки-що не стали ні згаданий бастіон, ані інші, від яких уже майже нічого не залишилося.

Джерела та література

1. *Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji / A. Baranowski (red.); Instytut sztuki Polska Akademia Nauk. – Warszawa, 1988. – Tom Va Dawne Wojewodztwo Wolynskie. – S. 648.*
2. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: в 4 т. – Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – С. 206.*
3. *Архів інституту «Укрпроектреставрація», шифр 671: «Памятник архитектуры (охран. № 758/1) / Усадьба. Дворец. 18 в. г. Изяслав. Предварительные работы. Краткая историческая справка / Укрпроектреставрация. – К., 1989 г.» – С. 10.*

4. Aftanazy R. Вказана праця. – S.648.
5. Архів інституту «Укрпроектреставрація», шифр 325: «Памятник архитектуры (охр. № 758) Усадьба. Костёл миссионеров 18 в. Монастырь. г. Изяслав. Проект ремонтно-реставрационных работ. – Т. 2, кн. 5 – Историческая записка / Укрпроектреставрация. – К., 1986». – С.12.
6. Там само. – С. 36–37.
7. Aftanazy R. Вказана праця. – S. 649.
8. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. – М.: Тип. Г. Лиснера и А. Гетеля, 1900. – С. 103.
9. *Stiecki T.J.* Wołyn pod względem statystycznym historycznym i archeologicznym. – T.I. – Lwow: druk i nakład zakładu nar. im. Ossolinskich, 1864. – S. 323.
10. *Пероговский В.* Монографии о Волыни. Город Заслав, история его и теперешнее его состояние. – Житомир: Типография губернского управления, 1868. – С. 17.
11. *Теодорович Н.И.* Историко-статистическое описание монастырей и приходов Волынской епархии. – Почаев, Типография Почаево-Успенской лавры, 1893. – Т.3. – С. 418.
12. Архів інституту «Укрпроектреставрація», шифр 325... – С. 44
13. Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур: Матеріали наукової конференції 21–22 грудня 2006 року / Упорядник І. Тесленко – Острог: Видавництво НаУ «Острозька академія», 2006. – С. 141.
14. Там само. – С. 142.
15. Там само. – С. 143–144.

***Збруцький А.Н.* Оборонная система дворцового комплекса князей Сангушков в г. Изяслав Хмельницкой обл. Северо-западный бастион**

Внимание статьи сфокусировано на бастионе – незаслуженно забытом историческом фортификационном объекте, дошедшем до наших дней в составе дворцового комплекса князей Сангушек в г. Изяславе Хмельницкой обл. Предпринята попытка проанализировать основные этапы инволюции бастиона.

Ключевые слова: бастион, оборонная система, замковые фортификации, дворцовый комплекс, башня.

***Zbrutskiy O.M.* The defensive system palace's complex of prince Sengushek's in Iziaslav (Chmel'nyts'kiy region), North-West bastion (reference)**

The article is focused on a bastion – historical fortification object, reaching to our days, as a part of a prince Sengushek's palace in Iziaslav (Chmel'nyts'kiy Region), and that undeservedly forgotten. An attempt to analyze basic stages of bastion's involution is undertaken.

Key words: bastion, defensive system, Articulata fortification, palace's complex, tower.